

El *Llibre dels fets* de Jaume I. Expressions idiomàtiques i metadiscursives

The Jaume I's *Llibre dels fets*: Idiomatic and metadiscursive expressions

MARIA CONCA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Artículo recibido el / *Article received*: 2018-08-06
Artículo aceptado el / *Article accepted*: 2018-09-24

RESUM: En aquest article, a partir de l'elaboració del corpus complet de les unitats fràsiques (UF) del *Llibre dels fets*, s'hi estudien contextualitzades algunes de les locucions, fórmules i parèmies, a fi d'analitzar-ne els aspectes formals i les connotacions conceptuals i estilístiques que hi aporten. Alhora, s'hi ha atès l'evolució diacrònica d'aquestes UF, i, en el cas dels proverbis, s'han contrastat amb documentació concordant. També s'hi han tingut en compte algunes expressions metadiscursives recurrents, que s'han analitzat com a marques d'autoria rellevants.

Paraules clau: literatura catalana medieval, locució, fórmula, parèmia, expressió metadiscursiva.

ABSTRACT: For the purposes of this article, a complete corpus of the phraseological units in the *Llibre dels fets* was compiled in order to study some of the idioms and proverbs in the text in the context in which they are used. The aim here was to analyze some of the text's formal aspects and the conceptual and stylistic connotations that emerge from them. At the same time, the diachronous evolution of these phraseological units has been observed and, in the case of the proverbs, illustrated with supporting documentation. Some recurrent metadiscursive expressions have also been considered and analyzed as significant markers of the text's authorship.

Key words: Medieval Catalan literature, idioms, proverbs, metadiscursive expressions.

1. INTRODUCCIÓ

El Llibre dels fets de Jaume I (1208-1276) és una gran obra literària del segle XIII, que ha merescut l'atenció de filòlegs i historiadors. L'obra ens ha pervingut en diverses còpies manuscrites posteriors al segle XIII i en una versió llatina de Pere Marsili (1313), a partir de les quals s'han fet edicions i estudis. En general, els estudis s'han centrat en els aspectes històrics: l'autenticitat dels fets narrats, els personatges que hi apareixen, la figura del monarca i el seu poder en el context medieval, les conquestes que realitzà, etc., i en els aspectes filològics: les diverses llengües que hi apareixen, l'anàlisi del lèxic, la qüestió de l'autoria, etc. Pel que fa a l'estudi de les unitats fràsiques (UF), podem dir que Ferran Soldevila (1971), en fer la seua edició, va extreure i anotar alguns dels proverbis que hi apareixien, com ja ho havia fet Sebastià Farnés (1854-1934; PCC 1992-1999); Jordi Bruguera (1981, 1999) va estudiar la locució prepositiva *de part* i algunes de les conjuntives; Jaume Riera (1982) i Josep M. Pujol (2001) han estudiat les sentències llatines inserides a l'obra, en relació a l'autoria. No obstant això, encara no s'havia fet un buidatge exhaustiu de les unitats fràsiques que l'obra conté.

La finalitat que em propose en aquest article és, a partir del corpus d'UF del *Llibre dels fets*, estudiar contextualitzades algunes locucions, fórmules i parèmies, a fi d'analitzar les connotacions conceptuals i estilístiques que hi aporten, així com observar quina ha estat l'evolució diacrònica d'aquestes UF i, en el cas dels proverbis, aportar-hi documentació concordant. També he tingut en compte algunes expressions metadiscursives recurrents, que poden considerar-se marques d'autoria rellevants.

La metodologia emprada per fer-ne el buidatge i elaborar el corpus de les UF, que he fet en col·laboració amb Josep Guia, ha consistit a rellegir l'obra per a localitzar-les, validar-les, classificar-les i passar-les a la base de dades amb el cotext necessari per a la seua comprensió significativa. Per a la validació, hem fet servir els diccionaris DCVB, PCC, DSFF i DF, per tal de comprovar si la UF ja s'havia recollit i amb quin significat, i la seva pervivència, així com el CICA (Corpus Informatitzat del Català Antic). En definitiva, hem fet servir el *mètode de concordançes fràsiques* (Conca i Guia 2014), que és necessari per poder abordar amb rigor l'estudi de les UF en context.

2. MARQUES DE PRIMERA PERSONA EN EL RELAT

El lector probablement ja ha gaudit de la lectura del *Llibre dels fets*, una crònica original i rica, escrita en el català col·loquial de l'època. Cal dir que aquesta

darrera lectura, a la recerca d'UF, m'ha proporcionat una visió profunda de la riquesa lingüística de la crònica i de la perícia discursiva del narrador. L'obra rememora la vida i les gestes de Jaume I amb una finalitat que el narrador explicita ben clarament al capítol primer, redactat a manera de pròleg (el relat pròpiament dit comença al capítol segon):

E per tal que els hòmens coneguessen e sabessen, quan hauríem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauríem fet ajudant-nos lo Senyor poderós, en qui és vera trinitat, *lleixam aquest llibre per memòria*. (cap. 1)

Així, doncs, Jaume I pretenia que els seus fets fossen coneguts en la posteritat. Per això, probablement, féu escriure al seu dictat les memòries i les gestes que considerava importants en la seua vida. La primera raó que fa pensar en l'autoria reial és el «nos» majestàtic, ja que un cronista no hauria gosat suplantar-lo amb el «nós», sinó que hauria contat els fets en tercera persona. El plural majestàtic, emprat en gairebé tot el relat, només és substituït pel «jo» en algunes poques ocasions, en què sembla un ús protocol·lari enfront de la dignitat que ostenten els seus interlocutors (reina i papa) als quals s'adreça amb el «vós» de cortesia o, en alguna altra ocasió, en què suggereix un acostament al seu interlocutor per manifestar-li confiança.

Una altra raó que avala l'autoria oral jaumina és el contingut autobiogràfic i apològic dels episodis de la vida del rei, amb una acurada descripció de les estratègies polítiques i militars que seguia, tant enfront dels cavallers catalans i aragonesos –així sol anomenar-los– com enfront dels sarraïns a qui conqueria les terres i amb qui establia *pleits* (pactes). Però el que més crida l'atenció són les descripcions i les observacions psicològiques sobre els personatges reals amb qui tractava i a qui esmenta pel seu nom, la revelació dels propis pensaments més íntims (preocupacions, pors, reflexions, estats d'ànim, desitjos, emocions...) i de les sensacions físiques que experimentava (cansament, insomni, suor, llàgrimes), aspectes que donen un plus de sinceritat i de versemblança a les memòries narrades.

La crònica està dividida en 566 capítols breus, narrats de manera cronològica i connectats entre ells gairebé sempre per un connector copulatiu *e + element temporal, espacial, o de represa del contingut anterior: E puis, passat açò* (cap. 10); *E nós, estant en Montsó* (cap. 12); *E fet aquest matrimoni* (cap. 20); *E sobre açò* (cap. 32); *E, en tant* (cap. 39). Són fórmules de connexió discursiva que responen fonamentalment a un relat oral, que situa el narrador i l'oïdor en un mateix escenari des del qual es contenen els fets. L'escrivà és l'instrument que enregistra –i potser embelleix– les paraules del rei, perquè en el futur siguen escoltades o llegides com ell les digué.

3. EXPRESSIONS METADISCURSIVES

Cal destacar la presència, al llarg del llibre, d'unes expressions metadiscursives que palesen la intervenció del monarca en el relat. En primer lloc, quan usa el verb *membrar*, tant en positiu (3 recurrències) com en negatiu, per excusar-se de l'oblit d'algun nom, personatge o situació mencionats de forma inconcreta (18 recurrències). Aquestes expressions es troben des del pròleg (cap. 1) fins al capítol 439, passant pels capítols 4, 9, 12, 15, 19, 33, 38, 81, 84, 141, 154, 156, 221, 227, 343 i 409:

E membra'ns bé una paraula que ens retrau la Sancta Escripura que diu: (cap. 1)
E foren ab ell d'Aragó don Miquel de Lúzia, e don Blasco d'Alagó (...) e d'altres qui a nós no poden membrar; mas tant nos membre que ens dixeren aquells qui hi havien estat, e sabien lo fet... (cap. 9)
E tornaren a nós l'alguzir e el cavaller de qui no ens membra el nom. (cap. 439)

L'ús d'aquest verb *membrar* en relació a la memòria del narrador, amb unes mateixes formulacions repetides, és una marca textual que manifesta l'autoria del rei, ja que un altre autor que contés la història per ell no podria justificar la manca de concreció d'aquesta manera tan natural i reiterada.

Així mateix, hi ha un altre argument per avalar el fet, molt probable, que Jaume I dictava la seua crònica. Es tracta de les intervencions referides al propi llibre, un seguit d'expressions metadiscursives, molt semblants entre elles, que travessen l'obra de principi a fi, com ara:

De les altres bones costumes que ell havia [el rei Pere, pare de Jaume I] no volem parlar per allongament de l'escrit. (cap. 6)
E, quan aquest llibre és aital que coses de menuderies no hi deu hom metre, lleixam-nos de contar moltes coses que hi foren, e volem dir les majors, per ço que el llibre no s'hagués molt a allongar; mas de les coses que foren grans e bones d'aquelles volem tocar e parlar. (cap. 270)
E si no, car seria allongament del llibre, diríem moltes d'altres paraules que hi foren, mas irem a la major força de les paraules. (cap. 492)

En gairebé tots els fragments, s'hi observa sempre la marca dística de remissió a l'autor (el morfema verbal de primera persona del plural majestàtic) i un verb de dicció: *no volem parlar*, *lleixam-nos de contar*, *no en volguem fer llongues noves*, *no volem contar*, *no volem dir*, *diríem moltes d'altres paraules*. Trobem el verb *metre* (al llibre) com a sinònim de *contar*. En altres casos, el narrador continua amb l'ús de verbs de dicció (*contar*, *dir*):

Ara contarem en qual manera nós som engendrats, e en qual manera fo lo nostre naiximent. (cap. 5)

De la Reina dona Maria nostra mare volem aitant dir, que si bona dona havia al món, que ella ho era, en tembre e en honrar Déu, e en altres bones costumes que en ella eren. E poriem molt de bé dir d'ella; (cap. 7)

Observem que l'objectiu de les crides a la brevetat, pròpies del relat oral, emprades per l'autor, és anunciar al destinatari que escurça la informació, bé perquè no és rellevant bé perquè n'hi ha una altra que ho és més, tot assenyalant que ho fa per evitar l'*allongament del llibre*. A més, per justificar la selecció de la informació i reforçar-ne la rellevància, l'autor empra expressions com: *aquest llibre és aital que coses de menuderies no hi deu hom metre; volem dir les majors; de les coses que foren grans e bones d'aquelles volem tocar e parlar*. Uns altres aspectes que volem comentar sobre les expressions metadiscursives són les referències al receptor del llibre, com ara:

E per tal que sàpien aquells qui oïran aquest llibre que cara cosa fo d'armes ço que fet fo en Mallorques, deïm-vos-ne adés una carrera. (cap. 69)

E per tal que sàpia hom quan fo presa València, fo la vespra de sent Miquel, e l'any de MCCXXXIX. (cap. 289)

Mitjançant les crides als receptors, amb l'ús dels verbs *saber, oir, veure...*, el narrador aconsegueix atreure l'atenció sobre allò que escoltaran o llegiran. També cal subratllar que l'autor és conscient del fet de l'*escriptura* del llibre, per bé que el verb que més hi fa servir és *fer* (el llibre):

E aquest apostoli papa Innocent [Innocenci III, 1198-1216] fo el mellor apostoli que, de la saó que faem aquest llibre en cent anys passats, no hac tan bon apostoli en l'església de Roma. (cap. 10)

En les remissions a altres parts del mateix llibre, també trobem el verb *escriure*, a més de *dir* i *(de)mostrar*: «aquells que dessús havem dits» (cap. 26), «car al començament del llibre se demostre» (cap. 48), «així com dejús és escrit» (cap. 174), «així com dessús és escrit» (cap. 277), «l'infant damunt dit (...) reebé los nostres manaments dessús dits (...) e promès-nos complir tot açò damunt dit» (cap. 565). Fem notar, finalment, que l'autor fa referència tant a fonts d'informació oral: «nós oïm dir» (caps. 8, 9, 171) com escrita: «en estòries trobam» (cap. 84).

4. ANÀLISI DE LOCUCIONS

Les locucions són estructures sintagmàtiques formades per dos mots o més, que presenten estabilitat, amb un significat unitari reduïble a un mot o a la seua extensió i que, generalment, no és el significat de cap dels elements

que les componen ni de la suma d'aquests, d'aquí el seu caràcter idiomàtic. Les classifiquem, atenent a l'estructura sintagmàtica i la funció que fan com a constituents oracionals, en: nominals, adjectivals, verbals, adverbials, conjuntives i prepositives. Com que són estructures ja fetes, els usuaris de la llengua les fan servir per diverses raons: per economia discursiva i complicitat comprensiva amb el seu interlocutor, perquè són usuals en el tractament d'un tema determinat o, senzillament, perquè formen part de la seua competència lingüística i discursiva i s'ajusten a allò que volen expressar de la manera més eficaç possible.

Malgrat que són unitats estables en forma i significat i s'incorporen al sistema de la llengua, n'hi ha que poden ser usuals en un moment però caure en desús en un altre. Mentrestant, la llengua segueix la seua evolució i els parlants n'introdueixen de noves d'acord amb les necessitats comunicatives que se'ls presenten. La introducció de noves UF es fa, en general, seguint els patrons de la pròpia llengua però, de vegades, s'agafen préstecs d'altres llengües o s'hi colen per contaminació d'una llengua dominant.

4.1 Locucions nominals

Entre les locucions nominals, en citaré dues que sorgeixen per una necessitat denominativa en què l'ús oral pot precedir en molt l'escrit. És tracta d'*Arc de sant Martí* i *Vall d'Albaida*, ambdues vives i usuals en l'actualitat, amb probable primera documentació catalana al *Llibre dels fets*.

En el primer cas, és ben explícita l'al·lusió a una veu col·lectiva en l'expressió *que en dien*, per anomenar el fenomen atmosfèric descrit:

E anam tot aquell dia e tota aquella nit; e l'altre dia, a hora de vespres, llevà's un orre temps de llevant, e feu un arc blau e vermell d'aquests que en dien de sent Martí. (cap. 485)

En el segon cas, es tracta d'una denominació geogràfica que es forma sobre el patró usual [s + Prep + s], la trobem als capítols 502 i 558:

E quan foren tornats en València, pensaren de venir a nós a Eixàtiva. E, quan foren venguts, venc ardit que genets passaven per la vall d'Albaida, e que venien ajudar als moros de Beniopa. (cap. 558)

Una gran part de locucions nominals responen a altres necessitats expressives, explicar accions de manera metafòrica, com és el cas d'*obra d'aranya* i de *bacallar pudent*.

Obra d'aranya, formada segons el patró [S + SP], és una locució que no trobem en ús ni en cap altra documentació escrita.

E anassen, e lleixà'ns en gran pensament, car semblava'ns obra d'aranya, que tant hi haguéssem mes e que ho perdéssem en una poca d'hora. (cap. 236)

Aquest fragment pertany a un episodi, que abraça diversos capítols, referent a la conquesta i defensa del Puig. Després de la mort d'en Bernat Guillem d'Entença, l'agost del 1237, els cavallers volen desemparar El Puig i esperen que Jaume I se'n vaja, per anar-se'n ells a continuació. El rei s'assabenta de la manobra per dos frares predicadors de Lleida i, en quedar-se sol, reflexiona sobre què significaria abandonar el Puig, que tant havia costat de guanyar. Precisament, ara que és a les portes de València. I és això el que intenta explicar-se mitjançant el símil *semblava'ns obra d'aranya, que tant hi haguéssem mes e que ho perdéssem en una poca d'hora*. El significat abstracte i general de la locució no deixa lloc a dubtes: 'una cosa laboriosa i fràgil'. Talment l'esforç i el temps que esmerça l'aranya a teixir la teranyina i l'instant que costa fer-la desaparèixer. D'aquesta locució, no n'hi ha cap altra recurrència a la crònica ni tampoc no l'hem trobada documentada (DCVB, PCC, DSFF, DF, CICA). Podria ser un símil de creació? És possible, però la semblança amb altres locucions documentades com *obra de moros* i *obra de frares*, 'una cosa laboriosa i durable', ens fa pensar que es tracta d'una locució. En tot cas, caldria considerar-la com a variant de la locució *tela d'aranya*, present al *Dotzè del Crestià* i al *Llibre de Job* (CICA), amb el mateix significat metafòric que *obra d'aranya*.

Bacallar prudent, formada d'acord amb el patró [S + Adj], és una locució nominal de significat metafòric intensificador, de connotacions vulgars, pròpia del registre col·loquial i en ús actualment.

E dixem-li: eres tu amb lo comenador? E ell: Senyor, oc. E tu com gosaves venir aquí si ton senyor era pres? E véns ab ballesta parada ves nós? Més valgra que tiràssets als sarraïns que a nós. E dixem-li: *bacallar prudent*, con podies desemparar ton Senyor? (cap. 229)

En aquest passatge, Jaume I es presenta molt irat contra un ballester que ha abandonat el comanador en ser pres pels sarraïns i ve cavalcant envers ell amb la ballesta parada. L'ús d'aquesta locució és molt xocant: té un emissor que parla amb un plural majestàtic però usa una locució vulgar, un insult sense paliatiu, adreçant-se al seu destinatari. El context d'enunciació justifica plenament l'ús de la locució pejorativa, alhora que humanitza la figura del rei. En un altre passatge trobem una modificació d'aquesta locució, en què *bacallar prudent* és substituït per *minyó prudent*:

E venc en Guillem de Cardona ab llança sobre mà, sobre en Ramon de Montcada, e dix: Rendets-vos, en Ramon, rendets-vos. E dix en Ramon: ¿A qui em rendria, minyó pudent, a qui em rendria? (cap. 41)

El CICA anota la variant *bacallar traïdor* en diversos documents recollits a l'obra *Clams i crims a la València Medieval*.

4.2 *Locucions adjectivals*

A la crònica, hi trobem locucions adjectivals formades amb els patrons [Adj + Conj + Adj], [Adj + *com* + SN] que desenvolupen les funcions oracionals d'atribució i de predicació; des del punt de vista del significat, intensifiquen la qualitat que prediquen, alhora que les comparacions aporten connotacions específiques mitjançant el símil a què remeten. Observem que no hi apareix el patró comparatiu tan habitual actualment en la formació de locucions comparatives [*més* + Adj/S + *que* + SN].

Salv e segur 'il·lès', formada segons el patró [Adj + Conj + Adj], conté dos adjectius que presenten una certa sinonímia i que tenen la virtut d'intensificar el significat. A l'obra n'hi ha quatre recurrències:

E dixeren que ben fossen venguts, e que exissen saus e segurs sobre llurs testes, e que els farien plaers e honor e amor. (cap. 119)

És usual durant els segles XIII i XIV, però en el XV gairebé desapareix i el seu lloc l'ocupa l'adjectiu *segur*. Actualment, la locució semblant en forma i significat, recollida als diccionaris, és *sa i estalvi*.

Alegre e pagat, 'feliç', formada a partir del patró [Adj + Conj + Adj], conté dos adjectius gairebé sinònims que intensifiquen la qualitat que prediquen. No és un emparellament usual en l'actualitat, per bé que al *Llibre dels fets* n'hi ha deu recurrències.

E vengren los cavallers qui estaven lluny de cada una de les parts e saberen la posa e la composició que feta havíem: foren tots alegres e pagats. (cap. 33)

Podem observar que aquestes dues locucions presenten poca estabilitat formal, ja que accepten variacions de gènere i nombre o modificacions mitjançant la terminació adverbial *-ment* per funcionar com a adverbials, com ara en els casos següents:

Que eixissen salvament e segura de nostra terra. (cap. 369)

E entram-nos-en alegrement e pagada a la ciutat de Mallorca. (cap. 103)

La locució *alegre e pagat* apareix documentada a *Llibre de Meravelles*, *Diàlegs de Sant Gregori* i *Cròniques* de Bernat Desclot i de Ramon Muntaner. En alguns textos, el primer element és substituït per *content* o per *satisfet*.

Benvingut com lo bell jorn de Pasqua és una ‘expressió d’alegria per la vinguda d’algú’, formada d’acord amb el patró [Participi + *com* + SN + SP]; pertany al mateix camp semàntic i conté la mateixa metàfora que la locució actual *content com unes Pasqües*.

E, ells partits de nós, vengren los blanquers, e foren bé dos-cents ab brandons e candeles, e dixeren-nos que ben fóssem venguts com lo bell jorn de Pasqua. (cap. 300)

El fragment es troba en el relat de l’estada de Jaume I a Montpeller, l’any 1239, quan hi rep la visita i el reconeixement com a senyor natural de diversos gremis i corporacions.

4.3 Locucions verbals

Aquest tipus de locucions són abundants a la crònica i es creen a partir de patrons constituïts per un nucli verbal més un sintagma. La seua funció és expressar accions amb un cert grau d’intensitat o amb connotacions valoratives. En veurem alguns exemples.

Tenir/haver per bo, ‘acceptar’, formada a partir del patró [v + Prep + Adj], implica una valoració positiva sobre l’acció a què remet. És usada al *Llibre dels fets* amb molta freqüència (40 recurrències). Continua sent molt habitual en textos dels segles XIV i XV, i és més escadussera en algun del XVI. Després ja no s’hi troba.

E sobre açò dixem-li que ens acordaríem ab la Regina solament, que era en aquell consell. E ell dix que ho tenia per bo, e eixís de la cambra. E romanguem nós ab la Regina, e dixem-li què li’n semblava. E ella dix que si a nós semblava que preséssem aquell pleit, que bé el tenia ella per bo, car València no la devia hom aventurar qui haver-la podia d’un dia a altre. (cap. 278)

El paràgraf anterior pertany al moment en què Jaume I, en presència de la seua dona Violant, parla amb Raiç Abulfamalet, i aquest li diu que el rei Çañ accepta retre València, a canvi que els sarraïns e les sarraïnes l’abandonen, amb tot el que puguen portar damunt, i que tinguen protecció fins a Cullera.

Observem que la locució presenta dues recurrències: la primera té com a subjecte Abulfamalet, conseller de Çàen, qui *té per bo* que el rei s'aconseïlle de la regina; en la segona, el subjecte és na Violant qui *té per bo* l'acord que permetrà a Jaume I prendre València sense violència. En tots dos casos, hi apareix la valoració.

Haver/tenir en cor 'voler / desitjar', formada sobre el patró [v + Prep + s], és d'ús freqüent a la crònica (14 recurrències) i també apareix en les *Cròniques* de Bernat Desclot i de Ramon Muntaner, però ja no es troba en textos del xv.

E sabé Çàen que nós aquesta cosa havíem tant en cor, e sabé que nós havíem feta venir nostra muller, e hagué gran paor. (cap. 242)

Observem, en el cotext anterior, que la locució admet el quantitatiu *tant*, de manera que intensifica l'estratègia de Jaume I: que Çàen entenga la seua ferma voluntat de prendre València.

En el següent passatge, el rei és a la vila de Montpeller, de la qual n'Atbran és el batlle que li és fidel, així com la resta d'habitants, tret d'alguns cavallers, i aquells demanen a Jaume I que els defensi d'aquests. El rei els respon que *ço que farem havem en cor de fer per dret e per raó*:

E nos responem los: n'Atbran diu bé e gint, mas lo nostre cor es aquest, e nostra volentat, que pus havets tan bona volentat de guardar nostra dretura, e que us pesaria qui a nos faes tort, que nos ço que farem havem en cor de fer per dret e per raó, e ab consell de vosaltres. (cap. 302)

Perdre les colors 'empal·lidir', formada segons el patró [v + Det + s], implica una connotació intensificadora de l'acció que predica. El CICA anota *mudar les colors*, documentada al *Curial e Güelfa*. Ha arribat als nostres dies lexicalitzant el masculí singular *perdre el color*.

E quan tots foren denant nós, dixem-los (...) que València era nostra. E quan nós haguem dit aquest mot, don Nuno, e don Eixemèn d'Urrea, e don Pero Ferrández d'Açagra, e don Pero Cornell perderen les colors així com si hom los hagués ferits en dret del cor. (cap. 281)

El fragment citat suara correspon al moment en què Jaume I comunica als diversos nobles que València ja està conquerida, tot indicant la reacció d'aquests –que pensaven entrar a sac i treure'n bon profit– mitjançant una descripció física: *perderen les colors*, reforçada encara més per la comparança *així con si hom los hagués ferits en dret del cor*.

Fer eixir de mesura, 'obligar a enervar-se', formada sobre el patró [v + Infinitiu + sp], intensifica l'acció provocada per la metàfora que conté però

també per la força exhortativa. El CICA anota *eixir de mesura* al *Llibre de Coch* (segle XVI).

E nós dixem: no ha hom al món que vosaltres no féssets eixir de mesura per ço com fets totes les coses ab ergull, e cuidats-vos que tot ço que vós volets deja hom fer. (cap. 348)

Les paraules suara esmentades corresponen a la negociació del Tractat d'Almizrà, entre els cavallers castellans, missatgers de l'infant Alfons, i Jaume I. La pretensió de l'infant era que Jaume I li lliurés Xàtiva i l'acord no avançava per mor que una i altra vegada els castellans exigeixen el mateix. És el moment en què el rei exclama: «car qui en Xàtiva volrà entrar, sobre nós haurà de passar» i decideix alçar el campament. En això, els castellans li diuen que no «s'arrevatets tan tost e tan fort», i ell, ple de raó, els respon: «no ha hom al món que vosaltres no féssets eixir de mesura».

4.4 *Locucions adverbials*

Aquestes locucions estan constituïdes generalment per sintagmes preposicionals i funcionen com a modificadors de sintagmes verbals o d'oracions, aportant-hi matisos intensius, valoratius, quantitativus... A la crònica, hi són abundantíssimes i variades: *a la llonga*, *a males penes*, *bé e gint*, *de bon grat*, *de mantinent*, *en bades*, *en mal punt*, *per cert*, *per res del món*, *poc a poc*, *poc més o poc menys*, *sovint e menut*, etc.

De nit i de dia 'en tot moment', formada segons el patró rítmic [SP + Conj + SP], implica un valor de temporalitat contínua, gràcies a la repetició sintagmàtica dels mots complementaris *nit* i *dia*. És una locució utilitzada en la crònica, amb una certa freqüència (9 recurrències), i en l'actualitat és també molt usual.

E els parents e els amics de don Pero Ferrandes qui eren ab nós, enviaven-los a dir tot l'ardit de la host de nit e de dia, que cavallers e escuders se n'eixien a vista de la host: e entraven llaïns de nit e de dia e feien-los saber tot l'ardit de la host e metien-los-hi ballestes e conduit. (cap. 16)

De tot en tot 'completament', formada seguint el patró rítmic [SP + SP] i la repetició del quantitatiu *tot*, que reforça l'engrandiment, també gaudeix de bastant freqüència a la crònica (16 recurrències) i continua vigent.

E tornaren a nós l'algutzir e el cavaller de qui no ens membra el nom; e havien tan gran poder abdós en la vila, e l'algutzir de tot en tot, que tot ço que ells faessen ab nós hauria valor. (cap. 439)

4.5 Locucions conjuntives i prepositives

Aquest tipus de locucions són les més gramaticalitzades perquè la seua funció és fer la connexió entre els constituents oracionals. Aquesta és la raó que explica que s'hi haja perdut o debilitat el contingut semàntic dels elements constituents. Les locucions conjuntives més usuals a la crònica són *per tal que* (50 recurrències), *per tal com* (2 recurrències); *per ço com* (20 recurrències). Les locucions prepositives més freqüents són *a cap de* (17 recurrències), *a pesar de* (21 recurrències), *al cap de* (7 recurrències), *en dret de* (5 recurrències), *de part de* (26 recurrències), *a part* (Bruguera, 1981). Observem-ne uns pocs exemples.

Per tal que, formada segons el patró [Prep + Pronom + *que*], té un valor relacional de finalitat, és a dir, es tracta d'un connector argumentatiu que recorre la crònica de cap a cap. S'ha mantingut vigent fins avui.

Mas aquest vos donam per gràcia e per amor, per tal que vós façats bé vostres faenes. (cap. 50)

A cap de, formada seguint el patró [Prep + s + Prep], pren el sintagma com a complement indicant temporalitat.

E, en tant, vengueren-nos companyes de Catalunya e d'Aragó, e fom tro a doscents cavallers, e haguem hòmens de peu tro a mil. E fom a Linesola a cap del tercer dia. (cap. 39)

Al cap de, formada d'acord amb el patró [Prep + Det + s + Prep], pren el sintagma com a complement indicant espai.

E en açò no hi hac més paraules. E ell llevà's en peus. E aquells qui eren ab nós, ço és aquells que dessus havem dits, desepararen a nós e a ell e anaren-se'n al cap de la casa. (cap. 26)

És interessant observar que les dues locucions, quasi amb la mateixa forma, prenen valors temporals i espacials diferenciats en el segle XIII. Tanmateix, i segurament per la semblança formal, *al cap de* és la que ha perdurat assumint un valor o l'altre depenent del cotext.

5. ANÀLISI DE FÓRMULES

Les fórmules són enunciats repetits que apareixen en el discurs per necessitats comunicatives i expressives. Formalment, presenten patrons molt variats i depenen

de contextos rutinaris o ritualitzats, de manera que no tenen autonomia discursiva, alhora que s'especialitzen en significats molts diversos. A grans trets, podem classificar-les en fórmules de cortesia, estructurals del discurs, expressives...

5.1 *Fórmules de cortesia*

El fet que Jaume I narre els fets en primera persona amb el *nós* majestàtic i que siga la màxima autoritat evita que use fórmules de cortesia amb els que li són inferiors en rang, de manera que, per referir-se a nobles i cavallers, ho fa anomenant-los pel seu llinatge (nom i cognom) i quan s'adreça a tots, els diu pel rang, com ara *barons*; *cavallers de Catalunya*, *catalans*; *cavallers de Catalunya e Aragó*. Quan s'entrevista amb el papa Gregori X, Jaume I usa la fórmula *Pare sant* (3 recurrències), de patró [s + Adj] i sempre com a vocatiu.

Pus dix l'apostoli: Nós n'hauríem mester altres tantes o vint. E nós dixem-li: Pare sant, no us cal, car si vós ne volets armar deu de la nostra terra, jo he fiança que ells no fogiran per disset ni per divuit ni per vint, ans los prendran per la gola. (cap. 532)

5.2 *Fórmules estructurals del discurs*

Aquestes fórmules van lligades a la construcció del discurs oral o escrit i estan molt relacionades amb el gènere. Ja he comentat en la introducció que el relat de Jaume I sembla escrit al dictat, i les fórmules discursives que hi sovintegen així ho avalen. Van sempre precedides de la conjunció *e*, cosa que ens permet considerar-la com a part constituent de la fórmula: *E nós, estant en estes paraules*; *E fenides estes paraules*; *E oïdes les paraules*; *E tot açò dit*; *E estes paraules afinades*; *E totes estes paraules dites*; *E nós estant en estes paraules*. Observem que el patró amb què es formen és divers, però sempre hi ha en comú el substantiu *paraula* o un verb de dicció i una clàusula de gerundi o participi, que indica la continuïtat de l'acció o l'enllaç amb una altra.

E totes estes paraules dites, l'infant damunt dit, així com fill obedient a pare, reebé los nostres manaments dessus dits e els precs, així com a bons e a veraders, e promès-nos complir tot açò damunt dit. (cap. 565).

La fórmula reportada serveix de represa de la informació anterior i de connexió amb la posterior, amb la finalitat que l'oïdor no perda el fil del que està contant el narrador. Precisament, en aquest passatge, el rei està a punt de morir

i li dona consells a l'infant Pere, amb qui en algun temps no ha tingut bona relació. N'hi ha d'altres que serveixen per concloure el discurs: *E ab açò, féu fi a ses paraules* (6 recurrències, amb alguna petita variant); *E així com fo parlat, fo fet*; *E així com fo pensat, fo fet*. Aquesta darrera sembla el precedent de l'actual *Pensat i fet*.

E tots callaven, e nós estiguem pensant una peça; e Déu donà'ns un pensament: que nós faéssem tornar l'aigua al vall, en aquesta manera: que féssem armar cent hòmens ab escuts e ab llances e ab llur aparellament, e que anassen ab eixades, per ço que els sarraïns no els vissen, e que aquella part que pus alta era que gitassen l'aigua allí on lo pertret era, e que s'abeurà's allí, e apagar-s'hi ha el foc. E així com fo pensat, fo fet (cap. 73)

5.3 Fórmules expressives

Aquest tipus de fórmules són les que fan intervenir l'emotivitat de l'emissor de manera que li permeten manifestar actituds, opinions, valoracions... enfront de la situació d'enunciació (què es diu, com es diu, qui és l'interlocutor...). Algunes fórmules de la crònica són exhortatives, pròpies del poder jeràrquic: *Pregar e manar* (15 recurrències), *Pregar e clamar* (7 recurrències) o jurídiques, que apel·len a la llei: *Per dret e per raó* (2 recurrències), però la majoria són desideratives, configurades amb el mot *Déu*, cosa d'esperar, en un text immers en la cosmogonia cristiana medieval: *Com Déu voldrà*; *Déu ho vulla*; *Així ho vulla Déu* (2 recurrències), *Si déu ho vol* (2 recurrències), *Déu que ho volc*; *La mercè de Déu* (13 recurrències); també n'hi ha algunes exclamatives: *Per/A ma fe!* (3 recurrències); *Sí Déu m'ajut* (8 recurrències).

Pregar e manar, formada d'acord amb el patró [v + Conj + v], propi de les locucions verbals, però que la seua inserció en el discurs és sempre exhortativa, expressada amb els verbs en primera persona per un emissor que té autoritat sobre el receptor.

E ella dix: Barons, ben sabets que fos de mon pare, seus, e sos naturals, e així com fos d'ell, sots naturals de mi, que so sa filla, on jo us prec e us man per la senyoria que jo he sobre vós, que em retats Balaguer així com lo devets retre a vostra dona natural. (cap. 42)

Sí Déu m'ajut!, és una fórmula exclamativa, formada segons un patró que actualment és estrany [Adv afirmatiu + s + Pron + s], amb un significat pròxim a *Déu em valga!*, com es pot deduir dels següents cotextos:

E dixeren: Sí Déus m'ajut, bon és que la fassam. E venc l'adalil e contà'ns com los hi havia atrobats. (cap. 99)

E dixem: Sí m'ajut Déus, no venits bé aparellats per passar: mas veu's aquí les nostres naus e les tarides que es mouen matí, e si us volets recollir entrats en bona hora, que nós anar-nos n'hem, que en totes maneres sabrem si és lo rei de Tunis en Mallorca ni la host. (cap. 110)

6. ANÀLISI DE PARÈMIES

Les parèmies són enunciats que es configuren amb patrons oracionals que gaudeixen d'autonomia significativa. Tanmateix, han d'actualitzar el seu significat, generalment metafòric, en el discurs en què s'insereixen i en el qual poden fer funcions molt diverses. Solen anar precedits d'una fórmula d'inserció que dona compte de la polifonia, però no és estrictament necessari, i poden ser modificats creativament. El mot parèmia abraça proverbis o refranys, aforismes, sentències, apotegmes, eslògans...

6.1 Apotegmes i proverbis de la Bíblia

El primer capítol o pròleg s'inicia amb la citació que el narrador fa de l'apotegma de sant Jaume: *Fe sens obres morta és* (*Epístola de sant Jaume*, cap. 2, 14-26) –que també figura gravat en un mur del palau de la Generalitat de Catalunya i que fou citat pel president Carles Puigdemont, al Parlament, el 28 de setembre de 2016–, el qual li serveix per justificar que ell, al llarg de la seua vida, ha actuat harmonitzant les obres amb la fe. Agraeix a Déu que l'haja ajudat sempre, fins i tot quan l'ha castigat i, en aquest cas, cita Salomó:

E, si alguna vegada nos dava malauties, feia-ho en manera de castigament, en semblança de pare que castiga son fill. Car diu Salamó que **qui perdona a son fill les vergues de castigament** que mal li fa, e **no sembla que li vulla bé**. (cap. 1)

Aquest proverbi apareix dues vegades a la Bíblia (*Proverbia*, 13.24; *Eclesiasticus*, 30.1), la qual cosa indica la importància que es donava a l'educació autoritària dels infants. Potser per això, el concepte passa aviat a considerar-se patrimoni comú, com a proverbi vulgar, sense referència d'autoria, de manera que el trobem inserit dues vegades al *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* de Jafudà Bonsenyor, l'una sense cap fórmula d'inserció: *Ama ton fill e castiga'l bé* (núm. 374) i l'altra amb una fórmula d'inserció genèrica: *Diu lo savi: qui*

castiga son fill quan és poc, n'ha goig quan és gran (núm. 380). Així mateix, també es troba al *Llibre de bons amonestaments* d'Anselm Turmeda: *Castiga'ls de mentre són pocs / e llunyar-los has de mals jocs: / creixeran certs e no badocs / amb poca despesa*.

Una altra sentència llatina inserida al pròleg del *Llibre dels fets* és la continguda en el paràgraf següent:

E coneguem e entenem per veritat aquest mot que diu l'Escriptura *Omnia pretereunt preter amare Deum*, que vol dir aïtant que totes les coses del món són traspassadores e que es perden, sinó tan solament l'amor de Déu. (cap. 1)

La sentència, que no prové de la *Bíblia*, gaudia d'una certa circulació durant l'Edat Mitjana. La documentació coneguda més antiga es troba a l'*Epitaphium Vilithutae* del poeta llatí, bisbe de Poitiers, *Venanzio Fortunato* (segle VI). Figurava també en inscripcions d'escuts nobiliaris (Burgos), de façanes episcopals (Girona), etc. Particularment, interessa observar que aquesta sentència també apareix dues vegades, amb el mateix caràcter de citació de caire religiós, en sengles documents de Jaume I: l'una, en el seu testament, atorgat a Montpeller el 26 d'agost de 1272, i l'altra, en les concessions fetes a l'hospital i monestir de Sant Vicent de València, el 13 de juny de 1276. Així doncs, això ens permet concloure que, entre aquestes dues dates (agost 1272 - juny 1276), si més no, la sentència era ben coneguda al si de la cancelleria reial, que l'usa tres vegades (dictada o no pel monarca) en un mateix període: als dos documents susdits i al pròleg del *Llibre dels fets*, el qual, com s'esdevé habitualment en tots els pròlegs, es degué redactar una volta finalitzat el llibre, l'any 1276.

Tant al mateix capítol 1 del *Llibre dels fets*, com en d'altres de posteriors (caps. 48, 52, 53, 388, 527), s'hi fan altres citacions de sentències llatines, de la *Bíblia* o d'altres procedències (Riera 1982; Pujol 2001)

6.2 *Proverbis vulgars*

Al llarg de l'obra, els proverbis s'usen com a patrimoni comú, com a co-neixements compartits, amb les funcions que li són pròpies: consell, exemple, argument, constatació, etc. Les codificacions que reporte a continuació són les que considerem canòniques actualment: *Més val enginy que força* (cap. 43); *De llunyes terres, llargues mentides* (cap. 108); *Abans de les feines menors, cal atendre les més grans* (cap. 133); *La nit porta consell* (cap. 145); *L'haver no fa profit si no es despèn* (cap. 147); *Més val qui ho endevina que qui ho cerca* (cap. 193); *Feina començada deu ésser acabada* (cap. 195); *Qui no dona ço que dol, no pren*

ço que vol (cap. 244); *L'amic es coneix en la necessitat* (cap. 381); *Qui pec va a Roma, pec se'n torna* (542). En el cas que citem a continuació, l'autor, basant-se probablement en el prestigi dels proverbis de Salomó, hi fa una atribució errònia (com en altres ocasions).

La nit porta consell és una parèmia configurada com a oració simple, amb significat metafòric, deduïble del fet que durant la nit hi ha moltes hores per pensar. Jaume I la introdueix mitjançant la fórmula: *Car diu Salomó en sos Proverbis*. Els precedents coneguts més antics es troben en Menandre d'Atenes (342 aC - 291 aC): *Per la nit, el consell arriba al savi* i en Zenobi (escriptor grec, que va viure a Roma entre els segles I i II, que escrivia en llatí): *In nocte consilium*.

Car diu Salomó en sos *Proverbis* que *la nit ha consell*: e per ço que mills poguéssim pensar tota aquella nit donam-los dia al matí. (cap. 145)

Aquesta pràctica, la que aconsella el proverbi, indica la manera d'obrar de Jaume I, el qual, en moltes ocasions, pren la nit per pensar i trobar solucions. Així, de fet, s'hi refereix al proverbi de manera desautomatitzada en els passatges següents:

E dixem-li: Anat-vos-ne, e *pensats-hi esta nit*, e *nós pregarem nostre Senyor que ens hi don bon consell*, que vós àvol lo ens havets donat. E partís de nós. (cap. 214)

E nós dixem: Anats-vos-ne, e *nós tota esta nit acordar-nos-hi hem*, e retrem-vos respost matí. (cap. 236)

L'haver no fa profit si no es despèn és una parèmia configurada com una oració composta, amb una clàusula condicional. El significat és transparent i al·ludeix a la generositat en la despesa quan cal fer-la. En aquest sentit és com l'usa Jaume I:

E pregats-lo que us ajud ab mil cavallers, que haver-los pot bé. E si per ventura lo comte de Campanya, quan haurà oït estes covinences que són entre nós, no us volrà ajudar, hajats-ne vós dos mília, que, la mercè de Déu, bé havets de què els podets pagar, e *haver no té prou a null hom, si no l'espleta*: e ¿en què el podets vós tan bé metre com en venjar-vos de les hontes que féu el rei de Castella e els seus a vostre pare e a vós? (cap. 147)

El proverbi esmentat el trobem de nou documentat al *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* de Jafudà Bonsenyor: *L'haver no pot tenir profit si no es parteix de tu* (núm. 486).

Feina començada ha de ser acabada és una parèmia configurada com una oració de modalitat exhortativa, que té un significat transparent i, per les moltes

vegades que el concepte apareix a la crònica, podem dir que forma part d'un dels principis fonamentals de la manera d'actuar de Jaume I. Tot i això, la idea apareix un tant desautomatitzada a la crònica, però sí que ens permet deduir-ne una codificació possible d'acord amb patrons parèmics semblants.

E quan haguem estat un any o plus entre Aragó e Catalunya, tornam-nos-en al regne de València, perquè era lloc e saó que *nós volíem acabar ço que havíem començat*, que aitambé haguéssim tot l'altre regne com havíem tro en Xúquer. (cap. 328)

6.3 Expressions metafòriques d'estil popular

Un altre aspecte lingüístic de la crònica, relacionat amb l'estil col·loquial i les expressions idiomàtiques, són les expressions metafòriques de tall popular, vinculades a l'imaginari cultural de la gent de la terra:

Tota la mar semblava blanca de les veles, tant era gran l'estol. Es tracta d'una imatge poètica, talment un quadre o una fotografia, que el destinatari copsa d'immediat. Alhora que semànticament té un valor augmentatiu considerable, de manera que permet a l'autor manifestar el seu poder naval bellament i senzillament:

E quan viren los de Tarragona e els de Cambrils que l'estol movia de Salou, feren vela, e feia-ho bell veer a aquells que romanien en terra e a nós, que *tota la mar semblava blanca de les veles, tant era gran l'estol*. (cap. 56)

Com semblança d'àngel és una comparança relacionada amb la metàfora *ser un àngel*:

E açò féu aquell àngel que Déu nos envià: e quan dic àngel ell era sarraí, mas tant nos tenc bon lloc, que per àngel lo prenguem, e per açò li faem com semblança d'àngel. (cap. 71)

El fragment citat correspon a un dels episodis de la conquesta de Mallorca, en què un sarraí promet a Jaume I un pacte molt favorable a canvi que no els combata. El rei està tan sorprès i pagat que es refereix a ell com àngel *que Déu nos envia* i, a continuació, es veu obligat a matisar la ironia d'anomenar un sarraí àngel, imatge de creença cristiana però no musulmana, emprant el símil *com semblança d'àngel*.

No daria per ells més que per una formiga. Heus ací una comparança que podria haver-se codificat com *no valer més que una formiga*, amb el significat

‘sense valor’. Observem com, en el context, la comparança s’aplica a *algarrades*, ‘giny de guerra’, i el mestre vol manifestar a Jaume I que les algarrades no valen res, per tant, no poden perjudicar el castell de fusta, l’altre giny de guerra que Jaume I ha manat fer i vol reforçar; per cert, que el mestre s’equivoca i els sarraïns sí que trenquen el castell de fust.

E dixem nós: maestre, havets aparellat? E ell dix que adés hauria aparellat, que endreçaria les cordes per a les talles. E nós dixem: maestre, per mon consell vós aturaríets lo castell d’anar tro a dos dies. E ell dix: micer, per què? Per aquesta raó, dixem nós, car ells han dues algarrades, e si les drecen contra el castell de fust, lo castell no ha ninguna empara, e donaran en ell així com en un taulat. E dix ell: si a vós plau, lleixats-los anar, que si n’hi havia deu *no daria per ells més que per una formiga*. (cap. 160)

Així la maduraríem com fruita qui la vol menjar. És una imatge molt sucosa i gràfica, amb la qual Jaume I explica i justifica l’estratègia i el temps d’espera per a prendre València:

E quan venia a l’estiu, que nós que hi seríem e que talaríem València, e ab lo mal que haurien pres de les cavalcades, e ab la tala que nós los faríem, que *així la maduraríem com fruita qui la vol menjar*. (cap. 206)

Així haurem la gallina e puis los pollets. Amb aquesta metàfora tan casolana, Jaume I rebutja un pacte molt avantatjós que li proposa Çàen quan veu que pot perdre València. Però el rei ja sap que té la partida guanyada. València és *la gallina* i la resta del regne, *els pollets*:

Car nós som venguts a hora e a punt que podem haver València, e *així haurem la gallina e puis los pollets*. (cap. 242)

7. CONCLUSIONS

Fer una base de dades informatitzada per a l’estudi fraseològic d’un text és un treball laboriós que, una vegada enllestit, dona per a estudis molt més extensos que el que jo he presentat al lector. He optat per proporcionar una visió general dels tipus d’UF presents al *Llibre dels fets*, fer-ne una selecció, analitzar-les en el seu context immediat atenent el context general de l’obra i aportar-hi documentació.

Sobre la relació text/context he volgut destacar aquelles expressions que avalen l’autoria de Jaume I: les que són marques d’autor inconfusible amb el *nós* majestàtic; les que són metadiscursives, en referència al contingut del llibre, i les

que remetent a l'escriptura o la recepció de l'obra. Totes deixen entreveure clarament la intenció, la voluntat i la veu de Jaume I per deixar constància de les seues memòries, del començament a la fi de la seua vida, d'acord amb el principi: *Feina començada ha de ser acabada*.

Pel que fa a les locucions, n'he analitzat la forma i la funció, n'he donat el nombre de recurrències que hi ha dins del text i les he contrastades amb la documentació coneguda. Això m'ha permès comentar la vigència de les locucions estudiades, si han sofert modificacions en l'evolució diacrònica i si han arribat als nostres dies. Així mateix, he analitzat les connotacions estilístiques que aporten al text.

Quant a les fórmules, val a dir que, en un context medieval, en què les jerarquies estaven tan marcades, hom podia esperar que les fórmules de cortesia fossen més pomposes; en canvi, són senzilles com hem vist i, fins i tot, quan els vassalls s'adrecen a Jaume I, ho fan amb un mot simple *senyor* o *misser*. Les fórmules que estructuren el discurs són pròpies del relat oral, recorden les emprades per Enric Valor en la narració de les rondalles o per persones del poble quan conten succeïts, anècdotes o contes. Pel que fa a les fórmules expressives, també era d'esperar que n'hi hagués, com així s'esdevé, d'exhortatives, que manifesten poder o vassallatge, i d'exclamatives amb connotacions cristianes.

Referent a les parèmies, m'he centrat en els proverbis vulgars perquè són elements rellevants en l'estil col·loquial de la crònica, alhora que es revelen, en molts casos, com a pilars fonamentals de la manera de pensar i d'actuar de Jaume I. Així mateix, les expressions metafòriques, creades a imitació de les UF, contribueixen a la col·loquialitat, la pedagogia i l'embelliment del text.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Badia i Margarit, Antoni M. 1987. *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la Crònica de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Bruguera, Jordi. 1981. «*La locució prepositiva de part, el present històric i el perfet perifràstic en la Crònica de Jaume I*». *Miscel·lània Pere Bohigas I*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 27-42.
- . 1991. *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- . 1999. *El vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume*. València/Barcelona: PAM-IIFV.
- CICA (Corpus Informatitzat del Català Medieval), IEC.
- Colon, Germà. 1978. *La llengua catalana en els seus textos*. 2 vols. Barcelona: Curial

- Conca, Maria i Josep Guia. 2014. *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*. Alzira: Bromera/IIFV.
- . 1996. *Els primers reculls de proverbis catalans*. Barcelona: PAM.
- DCVB: Alcover, Antoni Maria i Francesc de B. Moll. 1926-1962. *Diccionari català-valencià-balear*. 10 vol. Palma de Mallorca: Ed. Moll.
- DF: Martí, Joaquim. 2017. *Diccionari de Fraseologia (segles XVII-XXI)*. València: PUV.
- DSFF: Espinal, Maria Teresa. 2004. *Diccionari de sinònims de frases fetes*. Barcelona/València: Servei de Publicacions UAB/PUV/PAM.
- Ferrando, Antoni i Vicent Josep Escartí. 1995. *Llibre dels fets de Jaume I. Introducció, actualització i transcripció*. Catarroja-Barcelona: Afers
- Martínez San Pedro, Maria de los Desamparados. 1984. *La crònica latina de Jaume I*. Almeria: Gráficas Ortiz.
- PPC: Farnés, Sebastià. 1992-1999. *Paremiologia Catalana comparada*. 8 vols. Barcelona: Columna.
- Pujol, Josep Maria. 2001. «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei en Jaume». *Estudis Romànics* 33: 147-172.
- Riera, Jaume. 1982. «La personalitat eclesiàstica del redactor del *Llibre dels feyts*». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Jaime I y su época*, vols. 3, 4 y 5. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 575-589.
- Soldevila, Ferran. 1971. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.